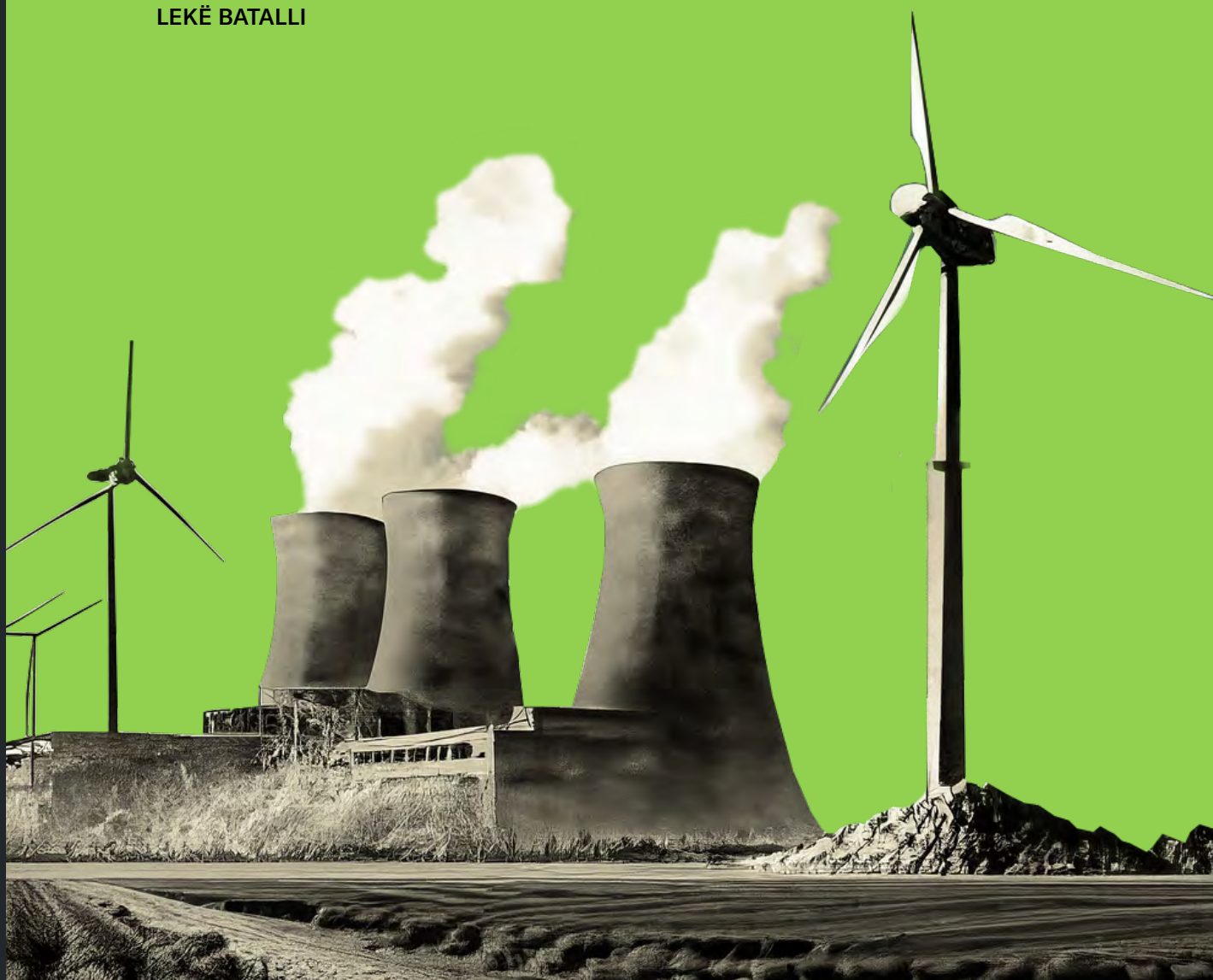

Korniza e Tranzicionit të Drejtë në Kosovë

LEKË BATALLI

— Korniza e Tranzicionit të Drejtë në Kosovë

Title:

**Korniza e Tranzicionit të Drejtë në
Kosovë**

Autor:

Lekë Batalli

Publikuar nga:

Kosovo Foundation for Open
Society

Prishtinë,

Maj 2023

Ky botim është prodhuar si pjesë
e Kosovo Research and Analysis
Fellowship (KRAF), një iniciativë
e Fondacionit të Kosovës për
Shoqëri të Hapur.

1

f.09

Përmbledhje e planifikimit të hulumtimit

2

f.11

Dekarbonizimi në Kosovë

3

f.17

Arritja e një tranzicioni të drejtë në Kosovë:
Perspektiva dhe qëndrimet

4

f.29

Përfundime dhe rekomandime

Hyrje

Në vitin 2023, Kuvendi i Kosovës miratoi Strategjinë e Energjisë për 2022-2031 (në tekstin e mëtejme: Strategjia). Strategjia, e hartuar nga Ministria e Ekonomisë dhe e miratuar nga Qeveria, është dokumenti më i lartë për përcaktimin e politikave të sektorit të energjisë. Strategjia është unike duke qenë se refuzon mundësinë e kapaciteteve të reja gjeneruese të bazuara në thëngjill dhe fokusohet në zhvillimin e burimeve të energjisë së pastër dhe uljen e emetimeve të gazrave serrë.

Objektivat e Strategjisë janë në përputhje me angazhimet më të mëdha politike në sferën ndërkombëtare që udhëheqësia politike e vendit ka pranuar përmes Deklaratës së Sofjes, në sajë të anëtarësisimit në Komunitetin e Energjisë dhe në procesin e integritimit në Bashkimin Evropian. Ky koordinim dëshmohet në miratimin e afatit për heqjen e thëngjillit deri në vitin 2050, si dhe duke pranuar zbatimin e mekanizmave të çmimit në të ardhmen.

Miratimi i këtij dokumenti është i rëndësishëm sepse sektori energjetik në Republikën e Kosovës është një nga më të varurit nga thëngjilli në rajon. Siguria e furnizimit me energji elektrike varet nga flota e termocentraleve të vjetëruara me thëngjill, të ndërtruara ndërmjet viteve

1960 dhe 1980, në pronësi dhe operim të Korporatës Energjetike të Kosovës, një nga ndërmarrjet më të mëdha publike në vend. Zhvillimi i burimeve të ripërtëritshme ka qenë i ngadaltë me një numër të kufizuar masash mbështetëse në dekadën e fundit.

Prandaj, zbatimi i Strategjisë dhe objektivave të saj do të kërkojë një transformim drastik të sektorit të energjisë, të pashembullt në proceset e politikëbërjes në Kosovë. Kjo ngrit pikëpyetje për hapat konkretë që do të ndërmerren për realizimin e agjendës së dekarbonizimit në vend, veçanërisht në lidhje me ndikimin e politikave në shoqërinë në përgjithësi.

Tranzicioni i energjisë është në thelb të kësaj agjende. Në formën e tij më të thjeshtuar, tranzicioni nënkupton kalimin nga një sistem i prodhimit të energjisë në tjetrin (në këtë rast nga burimet me bazë fosile në ato të pastra, si era dhe dielli), megjithatë, ai prodhon ndryshime që tejkalojnë sektorin e energjisë dhe punëtorëve të tij, dhe ndikojnë në jetën e të gjithë qytetarëve dhe në habitatin natyror. Ngjashëm me ndryshimet e tjera shoqërore me gamë të gjerë, grupe, komunitete dhe rajone të caktuara kanë më shumë gjasa të preken negativisht.

Nga ana tjetër, ka pasur një fokus në rritje në aspektet socio-ekonomike për të siguruar që tranzicioni të jetë i drejtë dhe i barabartë për të gjithë të përfshirët. Drejtësia ka hyrë në diskursin e tranzicionit dhe po promovohet si një nga bazat e saj themelore. Kjo dëshmohet si nga politikëbërësit, të cilët kanë përdorur tranzicionin e drejtë si një masë parandaluese kundër reagimeve kundërvepruese, ashtu edhe në avokimin në nivelin bazë përmes grupeve dhe lëvizjeve të ndryshme.

Megjithatë, vendet kanë karakteristika të ndryshme, nga ato gjeografike në sociale ose nivel të industrializimit, që i bëjnë ato pak a më shumë të prirura ndaj ndjeshmërisë së tranzicionit energjetik dhe, rrjedhimisht, ndaj kërkesave të drejtësisë. Në nivel vendi, në Republikën e Kosovës tranzicioni do të duket ndryshe nga Shqipëria e cila mbështetet në burimet ujore për të siguruar energjinë e saj elektrike, në mënyrë të ngjashme, rajonalisht, Ballkani Perëndimor do të jetë ndryshe nga vendet e BE-së që kanë liberalizuar plotësisht tregjet e energjisë elektrike dhe janë më të fortë ekonomikisht.

Në Kosovë, ekziston një konsensus se e vetmja rrugë për sektorin e energjisë në vend është drejt dekarbonizimit. Partitë politike që nuk janë pjesë e Qeverisë e kritikuan Strategjinë se nuk është mjaft ambicioze apo gjithëpërfshirëse, pa vënë në dyshim drejtimin e përgjithshëm të politikave që ajo promovon. Pavarësisht kësaj, Strategjia ofron objektiva dhe udhëzime më të përgjithshme. Është zbatimi i politikave dhe mënyra se si do të trajtohen dobësitë që shfaqen, ato që do të përcaktojnë nëse tranzicioni do të jetë i drejtë.

Ky dokument politikash synon të ofrojë një pamje të përgjithshme të perceptimeve dhe qëndrimeve të disa prej akterëve kryesorë institucionalë dhe organizativë ndaj tranzicionit të drejtë në Kosovë. Duke marrë parasysh që sektori i energjisë është në një fazë të hershme të dekarbonizimit, dokumenti hulumton se si palët e interesuara, të përbërë nga Qeveria, media, organizatat e shoqërisë civile, komuniteti i biznesit dhe pushteti lokal, parashikojnë dekarbonizimin dhe vlerëson perceptimet e tyre në lidhje me efektet e këtyre politikave dhe mënyrën se si ato duhet të trajtohen.

Përfundimisht, qëllimi i këtij dokumenti është të pozicionojë politikat e pritura të dekarbonizimit në Kosovë brenda kornizës më të gjerë të tranzicionit të drejtë dhe të rekomandojë masa që integrojnë praktikat më të mira dhe tiparet shtetërore. Për ta bërë këtë, seksioni i dytë ofron një përmbledhje të karakteristikave përcaktuese të sektorit të energjisë në Kosovë dhe i vendos ato në sfondin e detyrimeve ndërkom-bëtare për dekarbonizimin, e ndjekur nga një shpjegim i politikave që janë përdorur për këtë qëllim, duke përfshirë Strategjinë më të fundit. Më pas, dokumenti shtjellon kornizën e tranzicionit të drejtë që përdoret më vonë për të analizuar gjetjet nga intervistat dhe për të dalë me tema dhe dallime të përbashkëta. Për të hulumtuar qëndrimet dhe perceptimet e përfaqësuesve institucionalë dhe organizativë, u përdorën metoda cilësore të hulumtimit me intervista si mjetet kryesore të mbledhjes së të dhënave. Së fundi, janë diskutuar implikimet e gjetjeve nga intervistat për të pasur një tranzicion të drejtë në Kosovë dhe janë dhënë rekomandime.

1 Përmbledhje e planifikimit të hulumtimit

Hapi i parë në realizimin e këtij hulumtimi ishte përmes hulumtimit të raporteve të gjendjes së sektorit të energjisë në Kosovë si dhe rishikimit të politikave energjetike aktuale dhe të ardhshme të BE-së që do të jenë të detyrueshme për këtë sektor. Më pas janë përdorur metoda cilësore të hetimit për të vlerësuar perspektivat dhe qëndrimet për tranzicionin e drejtë në Kosovë. Bazuar në kuadrin e një tranzicioni të drejtë energjetik të shpjeguar në seksionin e mëparshëm, aktorët kryesorë u identifikuan dhe u kategorizuan në dy grupe duke përdorur diagramin e fuqisë së ndikimit dhe nivelit të interesit. Raundi i parë i intervistave është realizuar me përfaqësues të sektorit privat, organizatave joqeveritare, mediave dhe menaxhmentit të Korporatës Energjetike të Kosovës (KEK). Të gjithë përfaqësuesit kanë qenë të përfshirë në sektorin e energjisë nga rolet e tyre përkatëse për rreth dy dekada. Ky grup u identifikua si me interes të lartë, por me fuqi të ulët, duke pasur parasysh se ata nuk ndikojnë drejtpërdrejt në politikat që do të zbatojnë një tranzicion të drejtë energjetik. KEK-u mund të konsiderohet se ka një rrugë të mesme

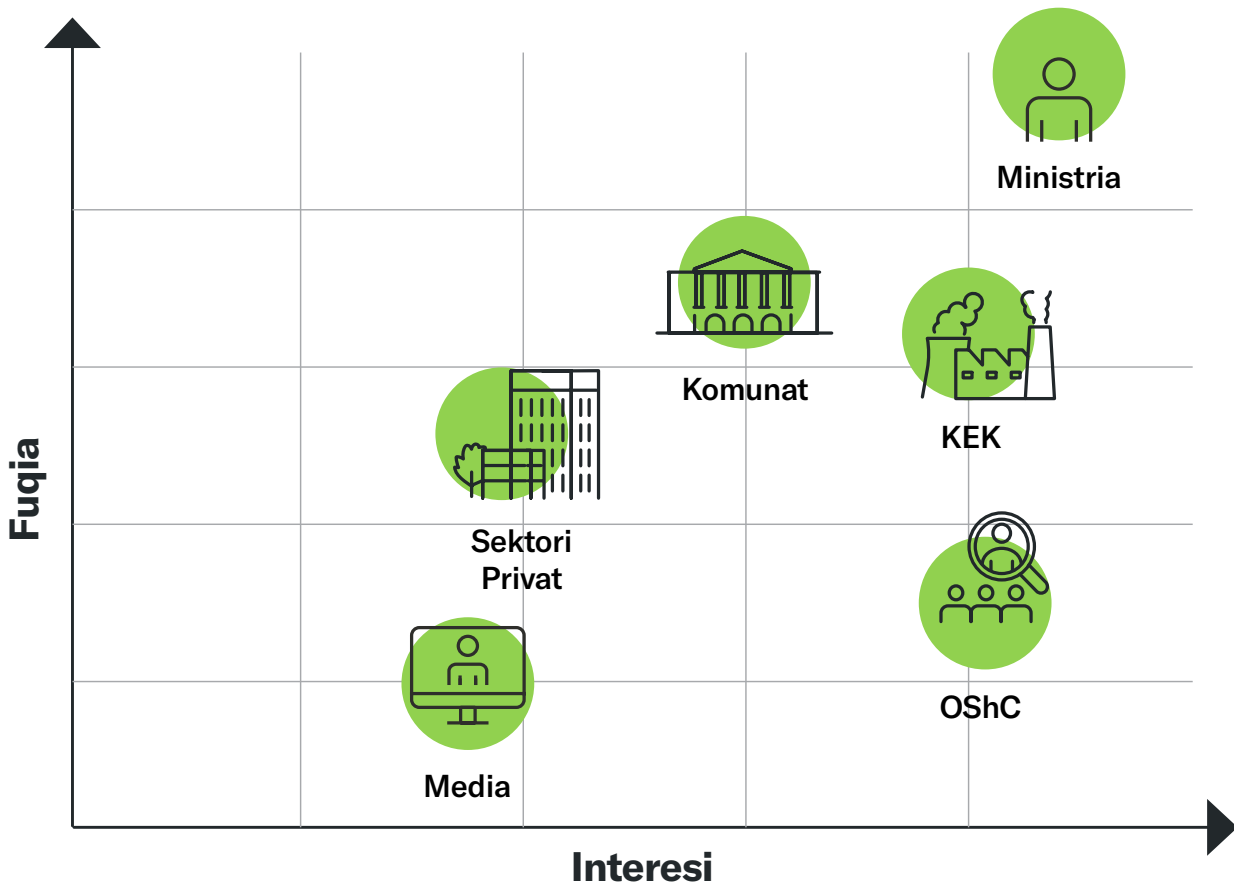
në këtë diagram sepse përfaqëson një nga ndërmarrjet më të mëdha në Kosovë, si dhe ofruesin kryesor të energjisë elektrike në vend, andaj edhe mënyra se si do t'i përshtatet politikave të qeverisë, do të ketë një ndikim në tranzicionin e përgjithshëm të drejtë të energjisë. Arsyeja pse KEK-u megjithatë ishte pjesë e grupit të parë është se është në pronësi 100 për qind nga Qeveria e Kosovës, e cila gjithashtu emëron anëtarët e Bordit që mbikëqyrin Strategjinë afatgjatë të Ndërmarrjes. Në këtë kuptim, menaxhmenti i KEK-ut kufizohet me vendimet e Bordit të Drejtorëve.

Protokolli për raundin e parë të intervistave u hartua në një mënyrë që përpiqej të mos paragjykonte mënyrën e zbatimit të tranzicionit të energjisë, por përkundrazi, të vlerësonte sesi masat e secilit pjesëmarrës mbivendosen me njëra-tjetrën për të arritur në emëruesit kryesorë. Prandaj, ata fillimisht u pyetën se cilat ishin masat më të rëndësishme për të arritur tranzicionin energjetik. Edhe pse pritet të ndodhë tranzicioni, Kosovës i mungon një sekuencë e qartë e masave të qarta që do të jenë të

nevojshme për të arritur dekarbonizimin deri në vitin 2050, e cila përfundimisht do të informojë komponentin e drejtësisë. Duke kuptuar këndvështrimin për masat nga secili pjesëmarrës, u ngritën pyetje shtesë vijuese në lidhje me implikimet e secilës masë dhe nëse ato ishin pasqyruar në kuadrin ligjor dhe politik për momentin. Së fundi, ata u pyetën për rolin e secilit aktor, duke përfshirë edhe të tyre, për të adresuar këto pasojë, nivelin e tyre aktual të përfshirjes dhe pritshmëritë për rolin e tyre në të ardhmen. Secila intervistë dha njohuri që fillimisht nuk ishin parashikuar, të cilat më pas u përfshinë në intervistën tjetër.

Analiza e të dhënave të mbledhura në raundin e parë të intervistave informoi protokollin

për raundin e dytë të intervistave me dy përfaqësues të palëve të interesuara me pushtet dhe interes të lartë, përkatësisht përfaqësues nga Ministria e Ekonomisë përgjegjëse për energjinë dhe Asociacioni i Komunave të Kosovës. Përfaqësuesit e këtij grupi u pyetën për qasjen e tyre ndaj tranzicionit të drejtë, fillimisht në lidhje me masat aktuale, të parashikuara në legjislacion dhe në Strategjinë Kombëtare të Energjisë, si dhe për masat e tjera të evidentuara në raundin e parë. Rekomandimet e grupit të parë u përdorën për të vlerësuar gatishmërinë e politikëbërësve për të përdorur metoda të ngjashme për të arritur një tranzicion të drejtë. Së fundi, ata u pyetën për pjesëmarrjen dhe bashkëpunimin e palëve të tjera të interesuara, dhe si e parashikojnë rolin e tyre.

Dekarbonizimi në Kosovë

Ky seksion ofron një pasqyrë të sektorit energjetik të Kosovës, duke përfshirë përgjegjësitë e saj si anëtare e Komunitetit të Energjisë dhe për shkak të marrëdhënieve të saj me Bashkimin Evropian. Për më shumë se një dekadë, institucionet publike në Kosovë kanë zbatuar masa që kanë synuar të diversifikojnë përzierjen e energjisë përmes promovimit të integritit të më shumë burimeve të ripërtëritshme të energjisë. Kontributi më i rëndësishëm për dekarbonizimin, megjithatë, është Strategjia e Energjisë e miratuar së fundmi. Përveç analizës ligjore të traktateve ndërkombëtare në të cilat është pjesë Kosova, seksioni përdor gjithashtu raportin vjetor të Rregullatorit dhe kornizën ligjore dhe rregullative që vazhdon të mbetet fuqi për të dhënë një llogari të politikave të dekarbonizimit.

2.1. Profili i sektorit të energjisë në Kosovë

Kosova është një importues neto i energjisë elektrike ku shumica e kapaciteteve gjeneruese nacionale të së cilës mbështeten në thëngjill. Pavarësisht madhësisë së saj të vogël gjeografike,

rezervat e treta më të mëdha të thëngjillit të njohura në Evropë ndodhen në vend. Bollëku i kësaj lënde djegëse fosile ka udhëhequr për dekada me perspektivën e politikave të sektorit që ka evoluar rreth termocentraleve me linjit.

Në vitin 2021, kur u publikua Raporti i fundit zyrtar i Rregullatorit, mbi 90% e prodhimit kombëtar gjenerues erdhi nga Termocentrali Kosova A dhe Termocentrali Kosova B ose 5,770 GWh nga prodhimi total prej 6207 GWh.¹ Të dy termocentralet janë pjesë e Korporatës Energjetike të Kosovës, e cila gjithashtu posedon dhe operon minierat e vendosura në Kastriot (Obiliq) 8 kilometra larg kryeqytetit, Prishtinës.

Kosova A, e ndërtuar mes viteve 1962 dhe 1975, ka pesë njësi, prej të cilave vetëm tre janë funksionale, përkatësisht A3, A4 dhe A5, me një kapacitet të instaluar të kombinuar prej 610 MW. Kosova B është ndërtuar në vitet 1983-1984 dhe ka dy njësi, të dyja vazhdojnë të jenë funksionale dhe secila me një kapacitet të instaluar prej 339 MW. KEK-u është 100% në pronësi të Qeverisë së Kosovës dhe ka 3436 punëtorë. Prodhimi i energjisë elektrike përfaqëson biznesin e saj kryesor, ndërsa dominimi i saj në këtë sektor

¹ Raporti i ZRRE-së 2021, Faqe 9

e ka bërë atë një nga ndërmarrjet shtetërore më fitimprurëse në Kosovë.

Kosova fillimisht kishte planifikuar të zhvillonte kapacitete të reja gjeneruese, duke kontraktuar në mënyrë konkurruese një kompani private për të ndërtuar dhe operuar një termocentral me linjit. Sidoqoftë, kontrata u ndërpre në kulmin e pandemisë COVID-19. Kapacitetet e tjera gjeneruese në Kosovë vijnë nga hidrocentralet ndërsa burimet e ripërtëritshme janë më pak të përfaqësuara në përzierjen e energjisë edhe pse përfaqësimi i tyre është rritur në dekadën e fundit. Aktualisht, Kosova ka 137 MW të instaluar kapacitet të erës dhe 10 MW kapacitete të instaluar diellore. Këto kapacitete janë ndërtuar si pjesë e një skeme më të gjerë mbështetëse dhe ato përfitojnë nga Tarifa Feed-in, në formën e marrëveshjeve të blerjes së energjisë ndërmjet pronarit të centralit të ripërtëritshëm dhe operatorit të tregut, ku operatori i tregut është i detyruar të blejë energjinë elektrike të gjeneruar me një çmim për një periudhë 12 vjeçare. Zyra e Rregullatorit për Energji (ZRRE) ka lëshuar edhe 50 autorizime përfundimtare për ndërtimin e gjeneratorëve për vetëkonsum, me fuqi totale të instaluar prej 1919.8 kW.²

Në vitin 2016, Kosova transpozoi legjislacionin e tregut të energjisë të Bashkimit Evropian (BE) të njohur si Paketa e Tretë e Energjisë në legjislacionin kombëtar. Kjo kornizë ligjore parashikonte liberalizimin e tregut të energjisë elektrike si në tregun e shitjes me shumicë dhe pakicë ashtu edhe atë të shpërndarjes, megjithatë vetëm shpërndarja u zbatua me sukses. Funksionet e shpërn-

darjes dhe furnizimit janë ndarë nga KEK-u dhe më pas janë privatizuar në procedurë konkurruese nga konsorciumi Calik Limak.

Vetëm tre konsumatorë të lidhur në rrjetin e tensionit të lartë duhet të blejnë energji elektrike në tregun e hapur, ndërsa derregullimi i konsumatorëve të tjerë është shtyrë tash e më shumë se tre vjet.³ Vetëm një furnizues është aktiv në tregun me pakicë, Kompania Kosovare e Furnizimit me Energji Elektrike (KESCO), me dominim absolut të tregut. Këtë dominim e mban edhe fakti se KESCO-s i është vendosur obligimi për furnizim publik për të mbuluar kërkesën për konsumatorë në kategorinë Furnizim me Shërbime Universale. Megjithatë, me shumicën e konsumatorëve në sektorin e energjisë që aktualisht marrin pjesë në këtë kategori dhe për shkak të kontratës së KESCO-s për të marrë kapacitetet e KEK-ut për funksionet e furnizimit publik, furnizuesit e tjerë nuk janë në gjendje të depërtojnë në treg.

Tradicionalisht, termocentralet e KEK-ut, së bashku me hidrocentralet, kanë mbuluar kërkesën gjatë muajve të ngrohtë, ndërsa gjatë muajve të ftohtë Kosova varej nga importi për të garantuar sigurinë e furnizimit.⁴ Pjesa më e madhe e kërkesës shtesë për energji elektrike gjatë sezonit të ftohtë, që përfshin nga tetori deri në mars, vjen nga përdorimi i gjerë i energjisë elektrike për qëllime ngrohjeje.⁵

Ngrohja qendrore në Kosovë është në një fazë të hershme të zhvillimit. Ngrohja qendrore është e kufizuar vetëm në katër qytete, kryeqytetin- Prishtinën, Gjakovën,

2 Raporti i ZRRE-së 2021, Faqe 34

3 Po aty, Faqe 38

4 Po aty, fq.110

5 Po aty, fq.46

Zveçanin dhe Mitrovicën e Jugut.⁶ Në Prishtinë, ngrohja bazohet në bashkëprodhimin nga termocentralet e KEK-ut, ndërsa në Gjakovë termocentrali i biomasës ka dy njësi për prodhimin e nxehtësisë dhe një njësi që përdoret për bashkëprodhim. Në të dy qytetet, kompanitë e ngrohjes qendrore ofrojnë shërbime vetëm për një pjesë të klientëve. Zgjerimi i ngrohjes qendrore në Prishtinë është duke vazhduar dhe BE-ja po mbështet ndërtimin e termocentraleve diellore që do të përdoren nga kjo kompani.⁷ Paralelisht, një planifikim më i përpunuar për zgjerimin kombëtar të ngrohjes qendrore aktualisht po financohet nga komuniteti i donatorëve.

Elektrifikimi i sektorit të transportit ka ngecur, me një përfaqësim prej 0,05% të automjeteve elektrike, ku shumica absolute e automjeteve janë ato tradicionale me djegie.⁸

2.2 Detyrimi për dekarbonizim

Politikat në sektorin e energjisë janë të lidhura me agjendën e punëve të jashtme të Kosovës. Në vitin 2022, Qeveria e Kosovës ka paraqitur kërkesën e saj për t'u anëtarësuar në Bashkimin Evropian. Ky ishte vetëm hapi i fundit në një proces të gjatë që ka qenë në vazhdim për shumë vende të Ballkanit Perëndimor. Marrëveshja e Stabilizim Asociimit e vitit 2016, një kusht për anëtarësimin në BE, synon të harmonizojë politikat e vendit kontraktues me ato të BE-së me qëllimin

përfundimtar për të lehtësuar integrimin në organizatën e tyre. Fusha e MSA-së shtrihet në energjinë dhe sektorë të tjerë të lidhur, si konkurrenca dhe politikat e ndihmës shtetërore.⁹

Kosova është gjithashtu palë kontraktuese e Traktatit të Komunitetit të Energjisë. Misioni i Komunitetit të Energjisë është të krijojë një treg të integruar energjetik që është pan-evropian dhe që do të bashkojë Bashkimin Evropian dhe palët kontraktuese të kësaj organizate.¹⁰ Rrjedhimisht, anëtarësimi në këtë traktat parashikon, ndër të tjera, që vendet duhet të përafrojnë kuadrin e tyre ligjor dhe rregullator me atë të BE-së. Organi më i lartë politik i Komunitetit të Energjisë, Këshilli Ministror, voton detyrimin për miratimin e kuadrit ligjor të BE-së, ose Acqui Communautaire, në palët kontraktuese brenda një afati të caktuar.

Korniza ligjore dhe rregullatore në Kosovë është ndryshuar në vitin 2016 për të inkorporuar dispozitat e trupit të akteve ligjore të BE-së që njihen si Paketa e Tretë e Energjisë. Edhe pse reformat e promovuara në këtë paketë përfaqësonin fjalën e ligjit për më shumë se gjashtë vjet, disa nga më të ndjeshmet nuk u zbatuan në praktikë.¹¹ Së fundmi, Këshilli Ministror ka miratuar një vendim që detyron palët kontraktuese të ndryshojnë edhe një herë bazën ligjore për ta bërë atë në përputhje me Paketën për Energji të Pastër për të gjithë Evropianët.¹²

Ky trup legjislativ i miratua në nivel të BE-

6 Po aty, fq.126

7 [Kosova, e para në rajon që përdor energjinë diellore për ngrohje qendrore | Faqja e internetit e EEAS \(europa.eu\)](#)

8 Strategjia e Energjisë 2022-2031

9 [EUR-Lex - 4314927 - EN - EUR-Lex \(europa.eu\)](#)

10 Traktati për Themelimin e Komunitetit të Energjisë, Neni 2, paragrafi 1

11 Sekretariati i Komunitetit të Energjisë, Raporti Vjetor i Kosovës

12 Vendim i Këshillit Ministror të Komunitetit të Energjisë D/2022/03/MC-EnC

së në vitin 2019 me qëllim të dekarbonizimit të sistemeve të energjisë në përputhje me objektivat e Marrëveshjes së Gjelbër Evropiane, ku objektivi kryesor është arritja e emetimeve neto-zero deri në vitin 2050 ose të bëhet kontinenti i parë klimaneutral në atë kohë.

Paralelisht me këto procese, liderët e vendeve të Ballkanit Perëndimor, duke përfshirë edhe ata të Kosovës, shprehën vullnetin e tyre për të kontribuar në mënyrë kuptimplote në një Agjendë të Gjelbër ambicioze, për të përputhur përpjekjet kryesore të Bashkimit Evropian në luftën kundër ndryshimeve klimatike. Konkretisht, përmes Deklaratave të Sofjes, këto vende u angazhuan për të harmonizuar kuadrin e tyre ligjor me Ligjin e BE-së për Klimën dhe për të vendosur objektiva largpamëse për energjinë dhe klimën që do të çimentojnë rrugën e tyre të dekarbonizimit. Në bazë të këtyre angazhimeve, por edhe për shkak të objektivit kryesor të marrëdhënieve të jashtme të Kosovës për t'iu bashkuar BE-së në të ardhmen, ajo do të duhet të ketë arritur, ose të ndër marrë masa që do të siguronin se mund të përmbushë objektivin e emetimeve neto zero paralelisht me BE-në.

2.3 Dekarbonizimi në politikat kombëtare

Qëllimi i dekarbonizimit është të zvogëlojë ose të eliminojë gazrat karbonikë që lirohen në atmosferë. Arritja e këtij qëllimi do të ndryshojë ndjeshëm midis vendeve - dhe brenda tyre - në varësi të faktorëve të ndryshëm që shkojnë nga burimet e tyre natyrore dhe faktorët socio-ekonomikë deri te vendndodhja e termocentraleve të tyre.

Vendet që janë më të varura nga lëndët djegëse fosile për të garantuar sigurinë e furnizimit me energji elektrike, si Kosova, do të ndikohen në mënyrë më dramatike nga kjo, megjithatë, edhe nga brenda disa zona do të ndikohen më shumë.

Përgjegjësia për të arritur dekarbonizimin ndahet ndërmjet një numri të institucioneve qeveritare qendrore dhe lokale në Kosovë. Ministria e Ekonomisë, si ministri përgjegjës për energjinë, është institucioni kryesor politikëbërës dhe sponsorizues i legjislacionit në sferën e energjisë. Shumica e kompetencave që lidhen me dekarbonizimin dhe neton zero i takon kësaj ministrie, pasi ajo është përgjegjëse për energjinë, përfshirë burimet e ripërtëritshme dhe eficientë të energjisë. Politikat e eficientë të energjisë zbatohen përmes Agjencisë për Eficientë të Energjisë, një organ i pavarur që vepron në kuadër të Ministrisë me përgjegjësi për të dhënë rekomandime në lidhje me masat e eficientë, përgatitjen e planit kombëtar të eficientë dhe mbledhjen e të dhënave në lidhje me standardet e eficientë.

Për më tepër, ME mbikëqyr bordet e ndërmarrjeve publike dhe përmes kësaj, gjithashtu ushtron kompetencën mbi Bordin e KEK-ut dhe vendimet e tyre.

Sistemi i Kosovës karakterizohet gjithashtu me një rol të fuqishëm të Rregullatorit të Energjisë, Zyrës së Rregullatorit të Energjisë (ZrRE). Përtej kompetencave tradicionale të lidhura me sigurimin e funksionimit të tregjeve të energjisë dhe llogaritjet tarifore, ZrRE ka pasur deri tani gjithashtu kompetencë lidhur me autorizimin e kapaciteteve të reja të energjisë, duke përfshirë burimet e ripërtëritshme dhe ka mbikëqyrur zbatimin e mekanizmave të mbështetjes për energjinë e

ripërtëritshme. Roli i ZRrE-së është gjithashu vendimtar për shkak të mënyrës se si është ngritur tregu i energjisë elektrike në Kosovë. Tregu i energjisë është i liberalizuar vetëm në emër, ku shumica e konsumatorëve furnizohen përmes tarifave të rregulluara të miratuara nga Rregullatori.

Institucionet e tjera, si Ministria përgjegjëse për mjedisin dhe planifikimin hapësinor, kanë një rol plotësues në lidhje me masat e caktuara, si lejet, miratimi i hartave zonale, etj. Këto kompetenca më pas përsëriten në nivel lokal për komunat.

2.4 Vizioni strategjik

Dokumenti kryesor i politikëbërjes në sektorin e energjisë në Kosovë është Strategjia e Energjisë (në tekstin e mëtejme: Strategjia). Strategjia është hartuar nga Ministria e Ekonomisë, mbulon një periudhë dhjetëvjeçare dhe duhet të identifikojë sfidat kryesore me të cilat përballlet sektori dhe të përvijojë politikat për zhvillimin e sektorit.

Sipas ligjit për energjinë, Strategjia ka një sërë qëllimesh që ndonjëherë mund të jenë në kundërshtim me njëri-tjetrin në kontekstin e Kosovës. Për shembull, Strategjia ka për qëllim të sigurojë përdorimin e arsyeshëm të burimeve energjetike të disponueshme në Kosovë, në përputhje me parimet e zhvillimit të qëndrueshëm. Gjithashtu promovohet përdorimi i linjtit por përmes teknologjive të pastra që mbrojnë mjedisin. Objektiva të tjera të Strategjisë janë siguria e furnizimit me energji elektrike, promovimi i burimeve të ripërtëritshme, përmirësimi i efikasitetit, mbështetja e investimeve private, e kështu me radhë.

Strategjia më e fundit e Energjisë u miratua nga Qeveria në dhjetor 2022 dhe më pas u votua në Parlament në mars 2023. Strategjia mbulon periudhën nga viti 2022 deri në vitin 2031. Varësia nga termocentralet e vjetra me linjit është përcaktuar si sfida numër një, e ndjekur nga konsumi i lartë i energjisë, mbështetja në një sistem ngrohjeje shtëpiake që përdor energjinë elektrike dhe thëngjillin, si dhe djegjen e drurit, dhe së fundi, përqendrimi i lartë i tregut si në nivelin e shitjes me shumicë ashtu edhe me pakicë.

Vizioni i Strategjisë, me një fjali, është “ *Një sektor i qëndrueshëm i energjisë i integruar në tregun pan-evropian, duke garantuar sigurinë e energjisë dhe përballueshmërinë për qytetarët*”. Strategjia më pas përcakton qëllimet dhe pesë objektivat strategjikë secila e matur me tre ose katër targete. Këto objektiva strategjike janë: 1) Përmirësimi i qëndrueshmërisë së sistemit; 2) Dekarbonizimi dhe promovimi i energjisë së ripërtëritshme; 3) Rritja e efikasitetit të energjisë; 4) Forcimi i bashkëpunimit rajonal dhe funksionimi i tregut; dhe 5) Mbrojtja dhe fuqizimi i konsumatorëve. Në përmbledhje, vizioni përfshin sigurinë e furnizimit, qëndrueshmërinë dhe neutralitetin klimatik, konkurrueshmërinë dhe përballueshmërinë ekonomike. Ndërsa shumica e objektivave kontribuojnë në tranzicionin e energjisë, më të rëndësishmet janë ato që lidhen me dekarbonizimin dhe burimet e ripërtëritshme, efikasitetin, si dhe mbrojtjen dhe fuqizimin e konsumatorëve.

Këto objektiva parashikohet të arrihen përmes rritjes së përdorimit të burimeve ripërtëritshme në përzierjen e energjisë, kryesisht në formën e projekteve të energjisë së ripërtëritshme me shkallë të madhe nga erërat dhe dielli, si dhe përmes prodhuesve-konsumatorë. Efikasiteti pro-

movohet kryesisht përmes hyrjes në fuqi të kërkesave minimale të performancës së energjisë për ndërtesat e reja dhe ato që do të ripërtëritshme, ndërsa objektivi i mbrojtjes dhe fuqizimit pritet të zbatohet përmes një skeme të re për konsumatorët e rrezikuar dhe përmes përdorimit të së drejtës për të zgjedhur dhe për të qenë të informuar, e promovuar në tregjet e liberalizuara. Paralelisht, Strategjia konfirmon se emetimet e karbonit do të reduktohen nëpërmjet mekanizmave të çmimeve ose një skeme të tregtimit të emetimeve me një rritje minimale të çmimit.

2.5 Hapat drejt dekarbonizimit

Deri në vitin 2023, sektori i energjisë ka përdorur vetëm një numër të kufizuar masash për të ulur varësinë nga lëndët djegëse fosile dhe për të mbështetur përdorimin e burimeve të ripërtëritshme.

Siç është përmendur në pasqyrën e sektorit të energjisë, përzierja energjetike e Kosovës ka një përqindje të ulët të burimeve të ripërtëritshme edhe pse formalisht ka arritur objektivat e Komunitetit të Energjisë për vitin 2021. Kjo ishte kryesisht për shkak të llogaritjes së përdorur ku pjesa më e madhe e burimeve të ripërtëritshme vjen nga përdorimi i biomasës për ngrohje.

Burimet e ripërtëritshme të energjisë janë promovuar në Kosovë përmes përdorimit të mekanizmave mbështetës në formën e tarifave Feed-in të zbatuara nga ZRrE. Skema u zbatua në mënyrë administrative përmes tarifës Feed-in mbi bazën 'i pari vjen, i pari shërbehet' deri në arritjen e objektivave të burimeve të ripërtëritshme. Çdo teknologji

kishte një kufi specifik të kapacitetit, si dhe çmimin për MW. Mbështetja e ofruar përmes tarifës Feed-in për megavat u kritikua pasi ishte dukshëm më e lartë se çmimet e tregut në atë kohë duke çuar në pezullimin përfundimtar të saj.

Paralelisht, ZRrE-ja mbështeti vetëkonsumin përmes futjes së matjes neto që u mundësoi klientëve individualë të instalojnë solar në çati dhe të përfitojnë nga ulja e kostove të konsumit. Kjo skemë ishte veçanërisht e dobishme për ndërmarrjet dhe familjet.

Ndërsa masat e eficiencës që luajnë një rol të rëndësishëm në kufizimin e kërkesës për energji elektrike në Kosovë janë kryer përmes Fondit të Kosovës për Eficiencë të Energjisë, një ent i pavarur që është themeluar me Ligjin për Eficiencën e Energjisë dhe objektivi i të cilit është të promovojë, mbështesë dhe zbatojë masat për eficiencën e energjisë. Fondi ka mbështetur zbatimin e masave të tilla vetëm në nivel institucioni publik.

Iniciativa të tjera që aktualisht janë në fazën e planifikimit përfshijnë Projektin Solar për Kosovën, i cili mbështet investimet e ripërtëritshme për Kompaninë e Ngrohjes Qendrore të kryeqytetit, Termokos. Ky projekt synon që operacionet e Termokosit t'i bëjë më pak të varura nga bashkëprodhimi me termocentralet e KEK-ut. KEK-u gjithashtu ka iniciuar një projekt për zhvillimin e kapaciteteve diellore në depozitat e tij të hirit dhe është në bisedime me Bankën Gjermane për Zhvillim për të mbledhur fonde për atë projekt, ndërsa financimi i Korporatës Sfida e Mijëvjeçarit është përdorur për të mbështetur ndërhyrjet efikente për ndërmarrjet e vogla, familjet dhe ndërtesat specifike me shumë apartamente.

Arritja e një tranzicioni të drejtë në Kosovë: Perspektiva dhe qëndrimet

Pika e pamjes së tranzicionit të drejtë është e rëndësishme në hartimin e politikave në Kosovë, duke marrë në konsideratë objektivin e strategjisë së energjisë për eliminimin e thëngjillit në bashkërendim per zero neto deri në vitin 2050. Ky seksion hedh dritë mbi qëndrimet dhe perspektivat e palëve kryesore të interesuara në sektorin e energjisë duke analizuar intervistat e përfaqësuesve të tyre dhe gjetja e vizioneve të përbashkëta dhe dallimeve të tyre bazuar në një kuadër të paracaktuar të drejtësisë në tranzicionin energjetik.

3.1. Korniza e çështjeve të drejtësisë

Në përgjithësi, teknologjitë e prodhimit të energjisë që përdorin lëndë djegëse fosile vazhdojnë të dominojnë miksën e prodhimit të energjisë, pavarësisht nga një rritje e qëndrueshme e burimeve të ripërtëritshme. Si rezultat, në shumicën e skenarëve të dekar-

bonizimit, vendet do të duhet t'i nënshtrohen një tranzicioni energjetik që do t'i çlirojë nga varësia e tyre nga lëndët djegëse fosile.

Komponenti i drejtë është bërë i domosdoshëm në diskutimet se si të realizohet tranzicioni i energjisë. Nga pikëpamja historike, përdorimi i termit 'tranzicion i drejtë' lidhet me lëvizjet e bashkimit kimik në vitet 1970 dhe 1990 në Amerikën e Veriut. Termi u ringjall më vonë me globalizimin e agjendës mjedisore. Termi është përdorur nga shumë lëvizje dhe organizata ndërkombëtare që po mbrojnë një agjendë dekarbonizimi, një nga më të spikaturat është Bashkimi Evropian. Në Marrëveshjen e Gjelbër Evropiane, BE-ja zotohet se "nuk do të lërë askënd dhe asnjë vend prapa".

Në mënyrë të ngjashme, rezoluta e Kongresit të Marrëveshjes së Re të Gjelbër të vitit 2019 e propozuar si në Senat ashtu edhe në Dhomën e Përfaqësuesve të Shteteve të Bashkuara të Amerikës, i kërkoi në mënyrë eksplícite Qeverisë Federale "të arrijë eme-

timet neto të gazeve serrë nëpërmjet një tranzicioni të paanshëm dhe të drejtë për të gjitha komunitetet dhe punëtorët”.

Pavarësisht nga pranimi i përgjithshëm i termit, shpesh ka këndvështrime përplasëse në lidhje me atë se çfarë përbën një tranzicioni i drejtë ose si duhet të zbatohet brenda grupeve të veçanta, si në organizatat ndërkombëtare të punës.¹³ Ky është një rezultat i shumë faktorëve që janë më dominues në një organizatë të caktuar, sfondin e themelimit, strukturën, e kështu me radhë.

Pavarësisht nga mundësitë dhe idetë e shumta se si të arrihet drejtësia në këtë tranzicion, qasja e politikës tekniko-ekonomike që bazohet vetëm në koncepte të tilla si konkurrueshmëria dhe eficienta dhe që nuk përfshin një këndvështrim social dhe ekologjik nuk ka gjasa të çojë në një nje rezultat të tillë.

Shembuj nga vende të tjera kanë treguar se alternativat e qëndrueshme që përshtaten kryesisht në skenarët neto zero nuk çojnë domosdoshmërisht në rezultate më të mira për qytetarët që synohen. Aktivitete të ndryshme të lidhura me energjinë, për shembull në ngrohjen e decentralizuar, kanë treguar se rezultati i tyre mund të jetë në dëm të qytetarëve nëse sfondi i tyre social dhe ekonomik nuk përfshihet në hartimin e politikave të tilla dhe bazohet në një qasje vetëm nga lart-poshtë.¹⁴

Duke rishikuar zbatimin e politikave që synojnë të trajtojnë efektet e ndryshimeve klimatike, studiuesit kanë demonstruar shfaqjen e pabarazive mjedisore dhe pabarazive të tjera.¹⁵ Këto pasoja prekin pothuajse çdo politikë. Për shembull, instalimi i solarëve në çati ka efekte në të gjitha kontinentet deri në vendin ku ato prodhohen, zakonisht me fuqi punëtore të lirë dhe duke degraduar mjedisin, ndërsa në nivel lokal, kjo politikë favorizon ata që kanë mjetet financiare për t'i blerë ato, ndërsa kostot shoqëruese të politikës si zhvillimi i rrjetit ndahen në mënyrë të barabartë ndërmjet grupeve të ndryshme të konsumatorëve.

Për shkak të këtyre mospërputhjeve të tranzicionit të drejtë ku, ashtu si me ndryshimet e mëparshme shoqërore, ka grupe të caktuara që do të përfitojnë më shumë dhe të tjerë, pabarazitë socio-ekonomike të cilëve përkeqësohen. Thelbi i kësaj linje të menduar është se tranzicioni i energjisë nuk mund të shkëputet nga sfondi që ndodh, i cili përfshin si paradigmen ekonomike mbizotëruese të një shoqërie kapitaliste, ashtu edhe format e ndryshme të pushtetit dhe dominimit, si padrejtësitë gjinore apo kolonializmi.¹⁶

Si rezultat, McCauley dhe Heffron kanë propozuar tranzicionin e drejtë si një kornizë të re që lidh së bashku fushat e klimës, energjisë dhe drejtësisë mjedisore dhe mund të “sigurojë një kornizë më gjithëpërfshirëse për analiza dhe në fund të promovojë dre-

13 Damian White (2020) Tranzicionet e drejta/Dizajn për Tranzicione: Shënime Paraprake mbi një Politikë Dizajni për një Marrëveshje të Re të Gjelbër, Kapitalizmi natyralizon Socializmin f.25

14 Axon S., & Morrissey, J. (2020), Tranzicionet e drejta të energjisë? Sociale, pabarazi, dobësi dhe pasoja të padëshiruara. Ndërtesa dhe Qytetet, 1 (1) f.406

15 Byrne J., & Portanger Ch. (2014) Ndryshimet klimatike, Politika e Energjisë dhe Drejtësia: Një Rishikim Sistematik, Analizë & Kritik fq.315-343

16 Bouzarovski S. (2022), Tranzicionet e drejta: Një kritikë politike ekologjike, Antipod Vol.54 Nr.4, fq.1006-7

jtësinë dhe barazinë gjatë tranzicionit larg lëndëve djegëse fosile.”¹⁷ Të njëjtët autorë propozojnë tre dimensione që mbështesin tre fushat e drejtësisë të lidhura me energjinë, përkatësisht drejtësinë shpërndarëse, drejtësinë procedurale dhe drejtësinë restauruese. Secili prej këtyre dimensioneve ka aplikimin e tij praktik, duke përfshirë, për shembull, mënyrën se si mund të kërkohet barazi në lidhje me masat që prekin një grup në mënyrë të pabarabartë, ose si sigurohet njohja e interesave të ndryshme të grupeve.

3.2. Përzgjedhja e pjesëmarrësve

Përzgjedhja e përfaqësuesve kryesorë të grupit të parë që u intervistua u bë në bazë të nivelit të përfshirjes së tyre në sektorët përkatës bazuar në pjesëmarrjen e tyre në diskutime të ndryshme lidhur me tranzicionin energjetik. Duke marrë parasysh kufizimet e dukshme të një studimi të tillë, objektivi ishte intervistimi i pjesëmarrësve që janë edhe përfaqësues të shoqatave të ndryshme në sektorin e energjisë apo sektorit jofitimprurës në Kosovë. Për shembull, përfaqësuesit të medias iu dha një çmim ndërkombëtar për gazetarinë hulumtuese në lidhje me mekanizmat mbështetës të burimeve të ripërtëritshme në Kosovë. Ngjashëm, përfaqësuesi i sektorit privat që u zgjodh është drejtor menaxhues i njëriës prej kompanive kryesore të pajisjeve solare në Kosovë dhe kryetar i bordit të një prej shoqatave të energjisë së ripërtëritshme në Kosovë. Përfaqësuesi i KEK-ut, përveç që ka një nga rolet kryesore menaxhuese në

organizatë, ka qenë i përfshirë ngushtë në politikat e korporatës në dy dekadat e fundit në Kosovë.

3.3. Mbledhja e të dhënave

Të gjitha intervistat janë bërë ballë për ballë me pjesëmarrësit. Intervistat kanë zgjatur mesatarisht 45-50 minuta dhe janë regjistruar në mënyrë që të mund të transkriptoheshin më vonë. Intervistat u zhvilluan kryesisht në zyrat e pjesëmarrësve. Të intervistuarit u kontaktuan të gjithë përmes emailit ose, në një rast, me mungesë të një informacioni të tillë kontakti, përmes profileve të tyre në LinkedIn. Është përdorur një metodologji e krahasimit të vazhdueshëm, ku çdo intervistë është analizuar përpara se të zhvillohej intervista tjetër. Të gjitha intervistat ndoqën të njëjtin protokoll, përkatësisht ishin gjysmë të strukturuar dhe të hapura.

3.4. Analiza e të dhënave

Procesi i analizës së të dhënave u bazua në transkriptet e intervistave të kryera me përfaqësuesit e të dy grupeve të palëve të interesuara. Kjo analizë është bërë përmes një table që kodon fjalët kyçe që përcakton temat kryesore themelore të intervistave. Këto tema u krahasuan me kornizën e një tranzicioni të drejtë bazuar në seksionin e mëparshëm të këtij punimi. Të dhënat shitesë në lidhje me temat që fillimisht nuk konsideroheshin thelbësore për këtë punim diskutohen në konsensusin mbi masat kryesore të gjetjeve.

17 McCauley, D., & Heffron, R. (2018), Tranzicioni i drejtë: Integrimi i klimës, energjisë dhe drejtësisë mjedisore. Politika e Energjisë, 119, f.2

3.5. Gjetjet

Gjetjet janë grupuar në bazë të temave kryesore të nxjerra nga intervistat. Masat kryesore dhe niveli i përfshirjes së tyre në dokumentet kryesore përbëjnë një seksion, të ndjekur nga vlerësimi i tyre i implikimeve të këtyre masave dhe mënyra se si ato duhet të trajtohen. Seksionet janë në formën e një dialogu ndërmjet grupit të parë dhe të dytë të të intervistuarve/pjesëmarrësve, duke nxjerrë në sipërfaqe dallimet dhe të përbashkëtat. Për më tepër, gjetja shpjegon qëndrimet ndaj aspektit të përfshirjes dhe koordinimit të tranzicionit, duke nxjerrë në pah temat e përsëritura të pjesëmarrësve që hedhin dritë mbi disa qëndrime që janë të veçanta për Kosovën, për shembull në lidhje me eksternalitetet.

3.5.1. Konsensusi mbi masat kryesore të Tranzicionit të Energjisë

Fillimisht, pjesëmarrësit u pyetën se çfarë nënkupton për ta tranzicioni i energjisë. Të gjithë pjesëmarrësit ranë dakord për nevojën për të promovuar burimet e ripërtëritshme në miksin e energjisë, si në shkallë të vogël ashtu edhe në atë të madhe.

Efiçenca e energjisë ishte masa e dytë më e diskutuar dhe u interpretua se nënkupton promovimin e pajisjeve më efiçente, por gjithashtu, më e rëndësishmja, lidhur me zgjerimin e sistemeve të ngrohjes qendrore si një mënyrë për të ulur varësinë nga energjia elektrike.

Kapacitetet e KEK-ut konsideroheshin se përfaqësojnë një pjesë të rëndësishme të pyetjes së tranzicionit deri kur sistemi energjetik përmes kombinimit të burimeve të ripërtëritshme dhe kapaciteteve aku-

muluese, të bëhet më stabil. Në një skenar ku KEK-u do të nxirrej nga përdorimi në dekadat e ardhshme, një rol afatgjatë ishte paraparë për teknologjitë e tjera si gazi dhe ato bërthamore – kryesisht për të pasur kapacitete bazë të ngarkesës – dhe në një shkallë më të vogël, për të kërkuar potencialin e energjisë gjeotermale.

Pjesëmarrësit ndanë mendimin se inovacioni teknologjik veçanërisht në lidhje me kapacitetet e pastra, ku ato bëhen më efiçente në kapacitetin e tyre për të gjeneruar energji elektrike dhe më kompakte, pra nevoja për hapësira të mëdha për teknologjitë e energjisë diellore fotovoltaike zvogëlohet, do të luajë një rol të rëndësishëm për të siguruar që Kosova të zbatojë tranzicionin e energjisë.

Kuadri ligjor aktual u konsiderua të jetë kryesisht i pranueshëm – veçanërisht pasi ligji për energjinë e ripërtëritshme pritet të miratohet këtë vit – megjithëse pjesëmarrësit ishin të shqetësuar për procedurat e gjata dhe të lodhshme administrative, në lidhje me promovimin e burimeve të ripërtëritshme.

Në nivel politikash, të gjithë pjesëmarrësit theksuan planifikimin adekuat që është gjithëpërfshirës dhe i zbatueshëm, ku shumica e tyre e kanë prioritet këtë mbi çdo masë apo fushë tjetër. E njëjta rëndësi u shpreh edhe nga përfaqësuesi i ME.

Grupi i parë i pjesëmarrësve nuk kishte mendime të ngjashme në lidhje me Strategjinë e re. Ata e vlerësuan vizionin e Strategjisë si ngushëllues, por vunë në pyetje aftësinë e saj për të qenë e zbatueshme, duke gjetur opsionet e politikave shumë të gjera ose jo të mjaftueshëm të detajuara.

Përvoja me Strategjitë e mëparshme është konsideruar të shfaqë mungesën e angazhimit për zbatimin e masave të promovuara në këtë dokument.

Në anën tjetër, përfaqësuesi i ME-së theksoi se Strategjia parasheh masat kryesore të tranzicionit, duke u fokusuar në burimet e ripërtëritshme dhe eficientë duke njohur nevojën që KEK-u të sigurojë stabilitetin e sistemit. Në krahasim me grupin e parë, përfaqësuesi i ME theksoi rëndësinë e bashkimit të tregut me Shqipërinë dhe funksionalizimit të bursës të energjisë për të përfituar nga komplementariteti i teknologjive të prodhimit, si dhe fokusimi në liberalizimin e tregut. Roli i integritetit në tregjet rajonale të energjisë u theksua nga përfaqësuesi i komunave. Në mënyrë të ngjashme, përfaqësuesi i ME e vlerësoi Strategjinë aktuale si të kënaqshme për të arritur vizionet e sektorit dhe vlerësoi se baza ligjore do të plotësohet me transpozimin e Paketës së Energjisë së Pastër dhe miratimin e Planit Kombëtar të Energjisë dhe Klimës për të përcaktuar masat specifike dhe rrugën për të arritur burimet kryesore të ripërtëritshme, eficientë dhe reduktimin e gazeve serrë.

Shumica e pjesëmarrësve diskutuan krizën e fundit të çmimeve të energjisë gjatë përcaktimit të masave kryesore. Kriza u përshpejtua nga pushtimi i Ukrainës, por gjurmët e para nisin me masat pas Covid që rezultuan në prodhim më të lartë industrial dhe çuan në një rritje të çmimeve të energjisë elektrike me shumicë. Pjesëmarrësit nxorën mësim të ndryshme nga kriza që formësoi edhe pikëpamjet e tyre për masat.

Përfaqësuesit e KEK-ut dhe ME-së kanë theksuar krizën në aspektin e sigurisë en-

ergjetike. Gjegjësisht, vendet i janë kthyer burimeve natyrore që zotërojnë duke parë se varësia nga të tjerët mund të jetë në dëm të tyre. Këtë qasje e mbështeti edhe përfaqësuesi i Ministrisë, i cili tha se “Kriza ka treguar se varësia nga importet për të garantuar sigurinë e furnizimit mund të jetë e dëmshme në dritën e luhatshmërisë së çmimeve”.

Kriza u pa edhe në drejtim të përshpejtit të tranzicionit energjetik. Sipas përfaqësuesit të OJQ-së, kriza ka dëshmuar se energjitë e ripërtëritshme janë në fund të fundit alternativa më e lirë dhe se perceptimet e lidhura tradicionalisht për implikimet e tranzicionit, veçanërisht kostot që përfundimisht transferohen tek përdoruesit e fundit të energjisë elektrike, nuk janë më të vlefshme.

3.5.2. Implikimet e masave kryesore

Duke analizuar perspektivat mbi implikimet e tranzicionit të energjisë, u shfaqën dy tema kryesore. E para ka të bëjë me përballueshmërinë në lidhje me komunitetet socio-ekonomike të cenueshme, të tilla si popullsia që jeton në varfëri dhe pensionistët. Tema e dytë ishte ndikimi i tranzicionit në stabilitetin e përgjithshëm ekonomik, për faktin se nëse bizneset do të duhet të paguajnë më shumë për energjinë elektrike, kjo kosto do të reflektohet në kosto më të larta të jetesës.

Jo të gjithë pjesëmarrësit ranë dakord se kostoja e të pasurit një miks më të larmishëm, me një përfaqësim më të madh të BRE-ve, do të ishte dukshëm më e lartë se gjenerimi aktual nga thëngjilli. Përfaqësuesi i OJQ-së nuk konsideronte më këtë si shqetësim, për shkak të shpërndarjes

së lartë të burimeve të ripërtëritshme dhe rënies së kostove për instalime. Ndërsa pjesëmarrësit e tjerë ranë dakord se më shumë burime të ripërtëritshme do të përktheheshin në kosto më të larta, ata panë përfitime në eliminimin e ndikimeve të jashtme. Duke vënë në dukje rritjen eventuale të çmimit të energjisë elektrike, përfaqësuesi i mediave shtoi se kjo është e pranueshme në kontekstin e Kosovës: “Nëse kjo do të thotë se fëmija im (nëse kemi çmime më të larta të energjisë elektrike për shkak të përdorimit më të vogël të thëngjillit në përzjerjen e energjisë dhe më shumë burime të ripërtëritshme) do të jetë më i shëndetshëm, dhe unë do të jetoj më gjatë, (ose) të paktën mesatarisht popullsia e përgjithshme do të jetojë.”¹⁸

Dy pjesëmarrës konsideruan se tranzicioni do të kishte pasoja për tregun e punës. Duke vlerësuar se do të nevojiteshin rreth një mijë punëtorë të trajnuar për zbatimin e masave të parapara në Strategjinë e Energjisë në dhjetë vitet e ardhshme, ata konsideruan se kjo nuk përputhet me disponueshmërinë aktuale në tregun e punës dhe veçanërisht me politikat e përgjithshme arsimore. Ky perceptim përmbledh ndjenjën e përgjithshme të ikjes së trurit dhe migrimit që u deklarua nga të gjithë pjesëmarrësit.

Përfaqësuesi i KEK-ut theksoi rëndësinë e adresimit të së ardhmes së KEK-ut në atë mënyrë që do të siguronte se ndikimi socio-ekonomik i një dekomisionimi eventuale të termocentraleve nuk do të ishte në dëm të qytetarëve dhe punonjësve, duke theksuar kontributin e ndërmarrjes në mbajtjen e ultë të kostos së energjisë elektrike. Këtu, përfaqësuesi i KEK-ut vuri në dukje një

ndryshim në qasje, ku një kompani private synon një marzh më të lartë të kthimit në krahasim me atë publike që gjithashtu luan një rol social në përputhje me objektivat e Qeverisë.

Përfaqësuesi i ME-së konsideroi se tranzicioni mund të ketë implikime për konsumatorët, veçanërisht në rastet sociale, tregun e punës për shkak të largimit eventuale të KEK-ut dhe ndërmarrjet e tjera energjetike, si ndërmarrjet e ngrohjes qendrore, që do të duhet të përgatiten për një të ardhme të dekarbonizuar. Së fundi, përfaqësuesi konsideroi se do të kishte pasoja të përgjithshme për ekonominë e Kosovës nga një rritje e mundshme e çmimeve ose për shkak të liberalizimit të tregut.

3.5.3. Adresimi i pasojave për të arritur një tranzicion të drejtë

Roli i Qeverisë u konsiderua si më i rëndësishmi për të trajtuar pasojat e tranzicionit energjetik. Pjesëmarrësit ishin të një pajtiminë lidhje me rolin e Qeverisë për të analizuar paraprakisht pasojat sociale dhe ekonomike dhe jo për të vepruar pasi të lindin çështjet. Përfaqësuesi i AKK-së shtoi se qeverisja lokale është e lidhur me politikat e promovuara në nivel qendror por edhe me mbështetjen financiare që ata janë të gatshëm të ofrojnë për komunitet për këtë qëllim.

Një qasje gjithëpërfshirëse që fokusohet në mbështetjen financiare dhe skemat stimuluuese duhet të përdoret gjatë gjithë tranzicionit. Propozimet se si të zbatohet kjo në praktikë varionin ndërmjet pjesëmarrësve duke reflektuar kryesisht sektorët përkatës që ata përfaqësonin. Përfaqësuesi

18 Intervistë me përfaqësuesin e mediave, Prishtinë, 10 mars 2023

i biznesit nuk konsideroi se e gjithë kostoja e burimeve të ripërtëritshme duhet të kalojë tek konsumatorët, por qeveria duhet të jetë përgjegjëse për financimin e një pjese të tyre. Pjesëmarrës të tjerë kanë theksuar rolin e subvencioneve, por kanë kritikuar skemat uniforme që nuk pasqyrojnë nevojat e ndryshme të grupeve të cënueshme përmes të dhënave të sakta në lidhje me sfondin e tyre socio-ekonomik.

Një nga masat e propozuara ishte edhe zgjerimi i sistemit të subvencionimit për masat e eficientës. Duke u bazuar në skemën aktuale të subvencioneve që është shfrytëzuar gjatë krizës energjetike, pjesëmarrësit nga mediat dhe OJQ-të propozuan që të zbatohen subvencione të reja për masat e eficientës bazuar në kategoritë sociale. Këto duhet të pasqyrojnë llojin e masave të eficientës që do të ishin më të përshtatshmet për komunitetet e privuara ekonomikisht për të ripërtëritshme shtëpitë dhe të përfshijnë marrjen përsipër të kostove të masave të tilla nga qeveria kur është e nevojshme. Ndërsa përfaqësuesi i komunave argumentoi se shteti nuk duhet të trajtojë në mënyrë të barabartë qytetarët që ndërtojnë shtëpi dhe objekte më eficientë dhe ata që nuk ndërtojnë.

Përfaqësuesi i ME-së u fokusua në zbatimin e masave në mënyrë të barabartë me mënyrën se si ato duhet të strukturohen. Duke pasur parasysh se Kosova është prapa me tranzicionin energjetik, ka pasur mundësi për të përfituar nga përvojat e tjerëve. Çdo zbatim i masave duhet të jetë gradual dhe i bazuar në informimin praktik të grupeve të prekura. Masa kryesore e ngjashme me palët e tjera të interesit ishte

hartimi i skemave të duhura mbështetëse për grupe të ndryshme. Duke pasur parasysh cenueshmërinë e disa grupeve, mbështetja e Qeverisë duhet të jetë deri në 90 për qind ose 100 për qind, duke u fokusuar, për shembull, tek nënat beqare.

Pjesëmarrësit konsideruan se një nga përcaktuesit më të rëndësishëm të tranzicionit të drejtë do të jetë qasja ndaj përfshirjes. Pjesëmarrësit theksuan nevojën për të krijuar politika që janë me interes publik dhe që nuk pasqyrojnë nevojat vetëm të grupeve më të vogla. Një përfaqësues theksoi rolin e sistemit arsimor dhe domosdoshmërinë e inkorporimit të informacionit në lidhje me tranzicionin që në fillim. Ata thanë:

Tranzicioni duhet të fillojë në kopshtin e fëmijëve, fëmijët e vegjël duhet të mësohen pse na duhet tranzicioni dhe çfarë duhet të bëjmë për këtë, dhe të kalojmë në shkollën fillore, për të përfshirë edhe profesionistë që nuk janë aktivë në sektorin e energjisë, por që mund të kontribuojnë duke e bërë procesin më të shumëanshëm, si sektori i turizmit apo i bujqësisë ”.¹⁹

Tre pjesëmarrës i konsideruan ekspertët si grupin përgjegjës për të udhëhequr tranzicionin, por se ata duhet të kenë aftësinë për ta komunikuar në terma të thjeshtë zbatimin e tij. Të gjithë pjesëmarrësit konsiderojnë se çdo grup dhe çdo qytetar duhet të përfshihet proceduralisht, por ata janë të ndarë se kush duhet të mbushë hendekun midis kërkesës teknike të tranzicionit dhe pasojave të tij të mundshme.

Përfaqësuesi i KEK-ut e pa rolin e KEK-ut si vendimtar në aspektin e koordinimit për

19 Intervistë me përfaqësuesin e sektorit privat, Prishtinë, 4 mars 2023

shkak të stabilitetit që i ofron sistemit energjetik, ndërsa për pjesëmarrësit e tjerë, mediat dhe organizatat e shoqërisë civile konsideroheshin si më të përshtatshmet për të vepruar si koordinatorë të tranzicionit për t'i bërë politikat më të kuptueshme.

ME e sheh Qeverinë dhe Rregullatorin si organe përgjegjëse për të siguruar një balancë të interesave të ndryshme në tranzicionin energjetik. Roli i OJQ-ve si dhe i donatorëve dhe projekteve të tyre, veçanërisht për t'i bërë të qasshme masat e qeverisë në zbatimin e tyre, konsiderohej plotësues i institucioneve publike. Skema më e fundit e subvencionimit për mbështetjen e blerjes së pajisjeve efiçente, i ka lejuar ata të fitojnë njohuri se si duhet të planifikohen këto masa në të ardhmen, përfshirja e të gjitha grupeve të involvuara, nga biznesi që mund të sigurojë këto furnizime deri te përdoruesi i fundit, se disa kohë mund të mos kenë qasje në mjetet financiare të nevojshme për të blerë pajisjen përpara se t'u transferohet subvencioni.

Të gjithë pjesëmarrësit janë pajtuar që Qeveria duhet të përmirësojë ndjeshëm mënyrën e komunikimit të tranzicionit të energjisë, duke përfshirë masat dhe implikimet e tij. Të pranishmit konstatuan mungesë iniciative të Qeverisë, me përjashtim të përfaqësuesit të OJQ-së që pa zhvillime pozitive në lidhje me dëgjimet publike për prezantimin e Strategjisë së re të Energjisë që u mbajt nga Ministria e Ekonomisë para miratimit të dokumentit në Kuvend.

Dy pjesëmarrës argumentuan se Ministria duhet të përdorë krizën energjetike për të shpjeguar se çfarë do të thotë tranzicioni dhe për ta lidhur atë me projektet e ripërtëritshme që ata synojnë të mbështesin në

vitet e ardhshme. Fokusi i qeverisë për të mbajtur të ulëta tarifat e energjisë elektrike u konsiderua si një mundësi e humbur për të ndryshuar narrativën mbi tranzicionin duke i bërë diskutimet të kuptueshme për joekspertët.

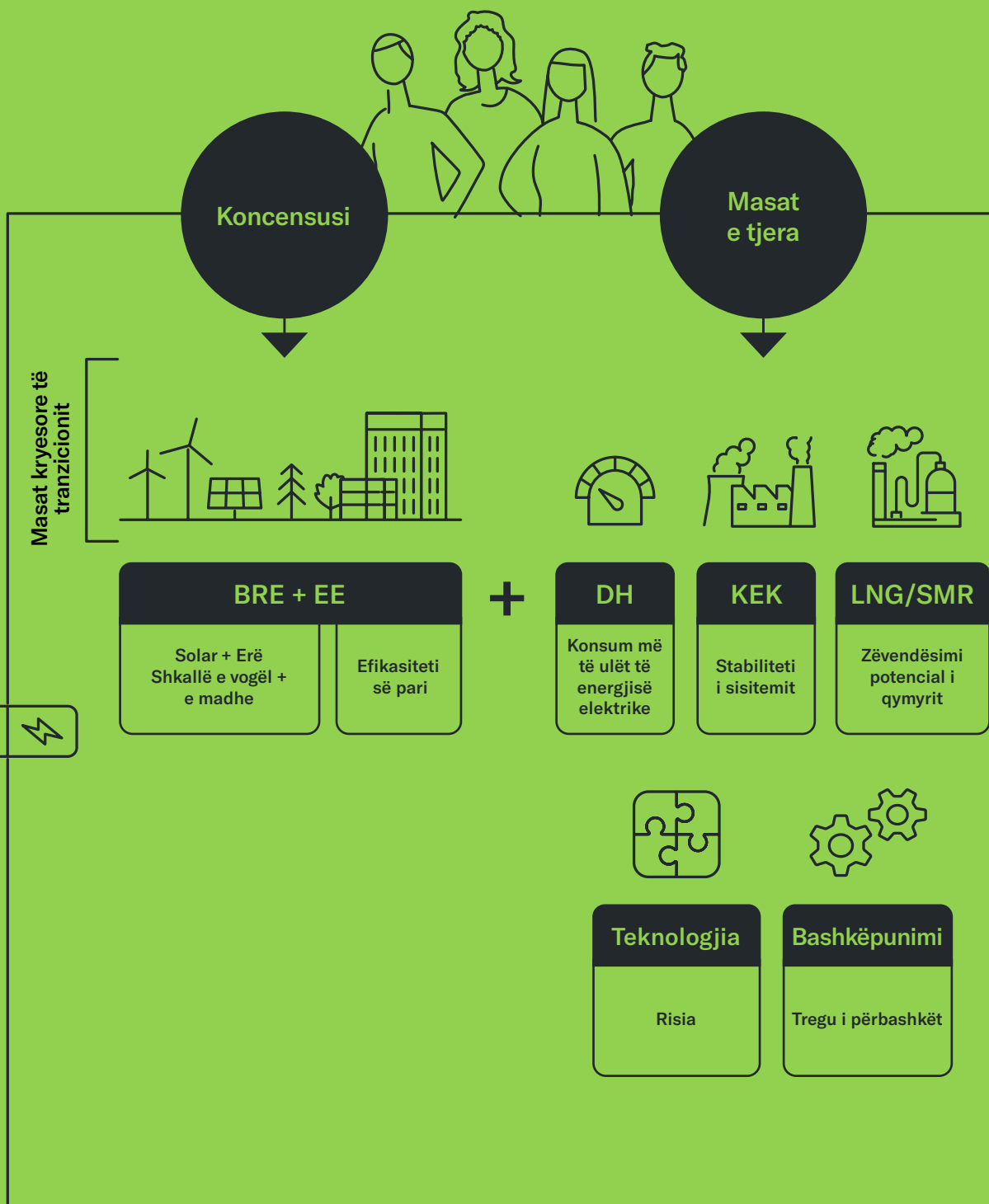
Përfaqësuesi i Ministrisë në masë të madhe ndau përshtypjen e përgjithshme se organet qeveritare nuk ishin në gjendje të komunikonin në mënyrë efektive tranzicionin te popullsia më e madhe. Arsyet për këtë ishin se atyre u mungonin burimet dhe trajnimet: "Sektori i burimeve të ripërtëritshme nuk është ai që ka qenë dhjetë apo pesëmbëdhjetë vjet më parë, në mënyrë që të plotësojë nevojat e sektorit, të cilat po rriten çdo ditë, për shkak të rritjes së ndërgjegjësimit të grupeve të ndryshme dhe ndikimit të *këtij sektori te ata*."

3.5.4. E ardhmja e KEK-ut

E ardhmja e KEK-ut është një tjetër temë që u shfaq në intervista.

Të gjithë pjesëmarrësit shohin një rol të KEK-ut në të ardhmen, por, kuptohet, e lidhin atë me një perspektivë të re biznesi. Një pjesëmarrës iu referua një termocentrali që e transformoi funksionimin e tij vetëm në energji të ripërtëritshme. Aftësia financiare e ndërmarrjes, e fituar së fundmi përmes eksporteve me çmime të larta, u përmend gjithashtu si një pikënisje e mirë për t'i kanalizuar ato fonde drejt kapaciteteve të reja të pastra që do të garantonin të ardhmen e saj.

Pasojat e tranzicionit të energjisë në KEK në përgjithësi nuk konsideroheshin të rënda. Arsyetja e parë janë financat e korporatës që sapo u përmendën, ndërsa arsyeja e dytë është profili i moshës së ndërmarrjes.

Duke marrë parasysh se moshja mesatare e punëtorëve të KEK-ut aktualisht është mbi 55 vjeç, pjesëmarrësit kanë konstatuar se pakot e pensionimit të parakohshëm, kur është e nevojshme, të kombinuara me rikualifikimin e stafit të caktuar do t'i përshtatnin nevojat e ndërmarrjeve dhe të punëtorëve.

Përfaqësuesi i KEK-ut e konsideron hapin e parë për të siguruar të ardhmen e ndërmarrjes përgatitjen e një masterplani që do të specifikonte se si prona, veçanërisht toka, e ndërmarrjes mund të shfrytëzohet për investime të ripërtëritshme. Kjo do ta vendoste KEK-un në një pozitë proaktive, në krahasim me pritjen e zhvilluesve dhe investitorëve privatë. Paralelisht, KEK-u duhet të investojë në edukimin e inxhinierëve të rinj të termocentraleve për të siguruar stabilitetin e operimit deri në mbylljen e tij dhe të ofrojë një paketë financiare për këta punonjës që mund të kompensohet përmes projekteve të ripërtëritshme që do të zhvillohen në të ardhmen.

Përfaqësuesi i ME gjithashtu theksoi se KEK-u duhet të ketë një plan të qartë dekarbonizimi që përcakton nevojat financiare dhe njerëzore të ndërmarrjes në mënyrë që të planifikojë në përputhje me rrethanat operacionet e saj të ardhshme. Sa i përket Obiliqit, ku ndodhet termocentrali i KEK-ut, përfaqësuesi i komunave ka sqaruar se ligji për kompensimin e qytetarëve që jetojnë atje për ndotjen e shkaktuar nga termocentralet nuk zbatohet gjithmonë në mënyrë të kënaqshme.

3.5.5. Diskutim

Në përgjithësi, intervistat kanë treguar se një perspektivë e drejtë e tranzicionit nuk përfaqëson kornizën udhëzuese të tranzicionit energjetik, por se konsideratat e drejtësisë

duhet të përfshihen në politikat që do të jenë të nevojshme për këtë proces. Ekziston një koncept i përbashkët se planifikimi i politikave dhe stabiliteti i tyre janë dy dimensionet e tranzicionit që janë të pazvëndësueshme për suksesin e tij, duke përfshirë për një tranzicion të drejtë. Ky shqetësim i pjesëmarrësve pasqyron përvojat e tyre të kaluara që kanë treguar se politikat në sektorin e energjisë rrallë zbatohen në formën e tyre origjinale.

Strategjia e Energjisë përcakton objektiva të rëndësishëm afatgjatë për sektorin, sic janë heqja e thëngjillit deri në vitin 2050 dhe futja e mekanizmave të çmimit të karbonit, megjithatë, ajo parashikon masa për një kornizë kohore relativisht të shkurtër prej dhjetë vjetësh. Për më tepër, detajet e këtyre masave mbeten për t'u përcaktuar, me përjashtim të projekteve të mëdha të burimeve të ripërtëritshme që do të jenë në masë të madhe objekt i ankandëve. Ky boshllëk është reflektuar në perceptimet e pjesëmarrësve që kanë propozime të ndryshme në lidhje me teknologjinë që duhet të përdoret për kapacitetet bazë të ngarkesës. Ky vendim ka implikime të rëndësishme për tranzicionin e drejtë në Kosovë.

Stabiliteti i sistemit energjetik është i lidhur në mënyrë të pashmangshme me KEK-un, roli i të cilit në këtë sektor konsiderohet të jetë thelbësor për të gjitha palët e interesuara. Sipas intervistave, një tranzicion i drejtë për KEK-un u jep punëtorëve të drejtën e pensionimit të parakohshëm ose rikualifikimit, nëse dëshirojnë të qëndrojnë me ndërmarrjen pasi ajo të orientohet drejt teknologjive të pastra. Ekziston një konsensus i gjerë për të ardhmen e KEK-ut që është në përputhje me praktikën e vendeve të tjera dhe që reflekton në masë të madhe një element të drejtësisë shpërndarëse.

Pjesëmarrësit ishin të ndarë në vlerësimin e tyre për kostot e dekarbonizimit – veçanërisht kapacitetet e reja gjeneruese nga burime të pastra për të cilat të gjithë u pajtuan se janë të nevojshme – dhe se si kjo do të reflektohet tek konsumatorët. Grupi që nuk e konsideroi përballueshmërinë si një çështje të rëndësishme argumentoi se kostot aktuale të energjisë elektrike nuk llogariten për efektet e jashtme të përdorimit kryesisht të teknologjive të prodhimit të bazuar në lëndë djegëse fosile. Kostoja e burimeve të ripërtëritshme do të kompensohej pasi ndikimet e jashtme të lidhura me ndikimet në shëndet nga prodhimi i energjisë elektrike nga thëngjilli do të pakësoheshin. Pavarësisht këtij dallimi, pjesëmarrësit pajtohen se programet e subvencionimit janë thelbësore për të garantuar mbrojtjen e konsumatorëve, veçanërisht të atyre të cënueshëm, ku më së shumti përmenden pensionistët dhe grupet e të papunëve. Subvencionet u konsideruan të nevojshme për zbatimin e masave të eficientës që do të ulnin nevojën për subvencione direkte financiare, si dhe për vendosjen e panelave solar në çati apo zgjerimin e ngrohjes qendrore. Theksi i hartimit të programeve të mbrojtjes ishte në sigurimin që nuk do të përsëriste një qasje “një madhësi që i përshtatet të gjithëve”, por që do të pasqyronte nevojat e grupeve më të cënueshme në përputhje me rrethanat.

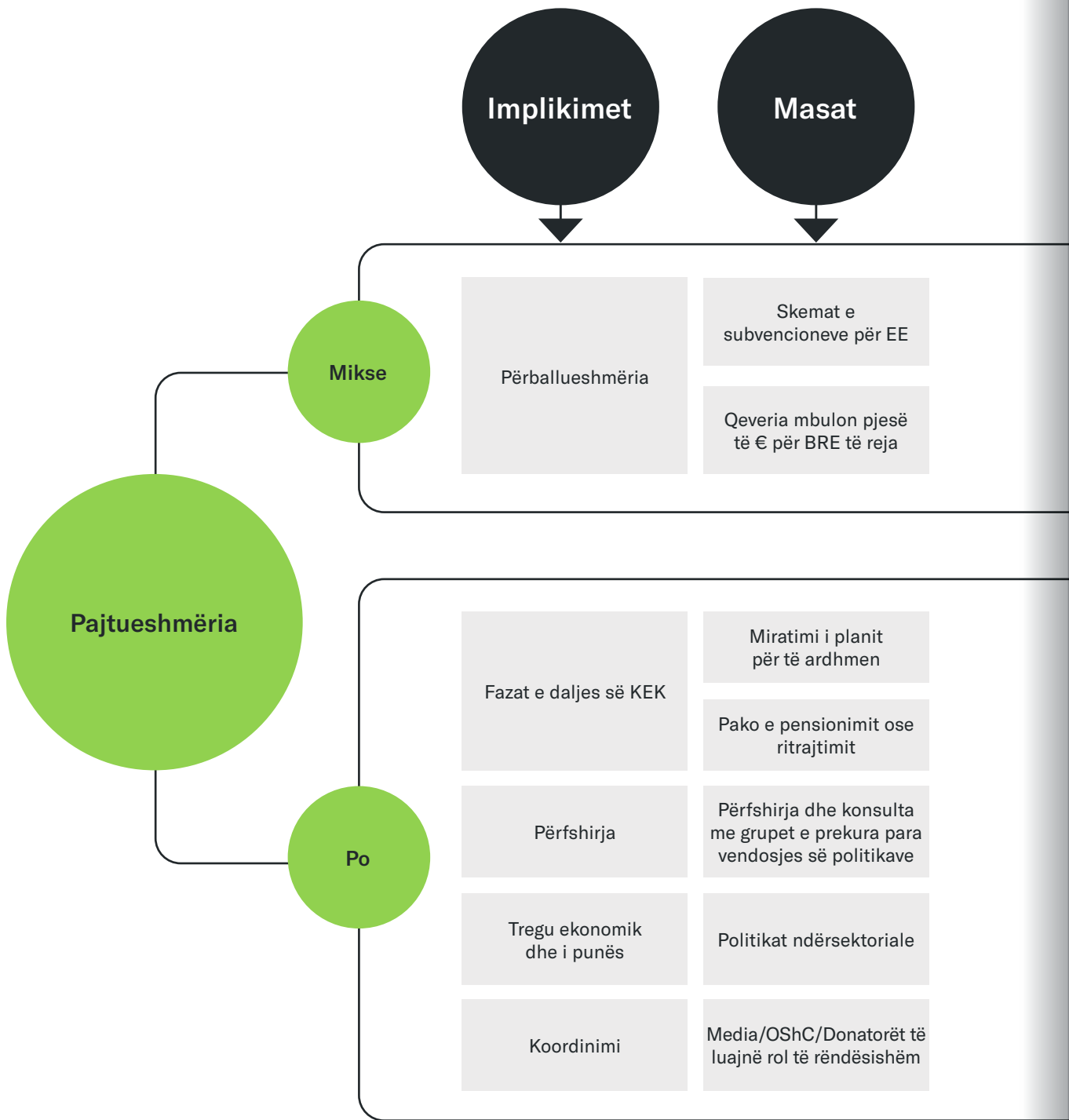
Kritika më e madhe ishte moskomunikimi i tranzicionit me publikun, si dhe niveli i përfshirjes në procesin e hartimit të dokumenteve të rëndësishme. Boshllëqet në komunikim mund të përjetësojnë opinionet tradicionale në Kosovë lidhur me, për shembull, domosdoshmërinë e lëndëve djegëse

fosile vetëm për një sistem energjetik që funksionon mirë dhe të largojë grupe të ndryshme nga procesi duke rritur potencialin e reaguesit. Përderisa u pranua se kontributet e tyre ishin reflektuar në masë të madhe në Strategji, pjesëmarrësit nuk konsideruan se të gjitha shqetësimet e tyre ishin marrë parasysh ose se pjesëmarrja e tyre po vlerësohej mjaftueshëm. Nëse një qasje e ngjashme do të përsëritet në hartimin e masave të politikave, kjo do të ishte e dëmshme për kërkesat e drejtësisë procedurale të tranzicionit të drejtë. Kapërcimi i hendekut ndërmjet sistemit aktual arsimor dhe nevojave të tranzicionit në Kosovë u theksuan si një nevojë urgjente që duhet adresuar, përndryshe rrezikon suksesin e tranzicionit si dhe dëmton potencialin për rritje ekonomike.

Dobësitë e tjera që janë të dukshme në shoqëri, si pabarazitë gjinore ose mbrojtja e habitatit natyror u përmendën vetëm kalimthi.

Peisazhi i qëndrimeve ofron një pikë hyrëse të mirë për të trajtuar çështjen e projektimit të tranzicionit të drejtë që ka munguar kryesisht në diskutime. Dizajni për tranzicionin në këtë kuptim do të reflektonte të kuptuarit e tij akademik që promovon një qasje më gjithëpërfshirëse dhe të mobilizuar që përfshin të gjithë pjesëmarrësit, duke përfshirë jo vetëm pikëpamjet dhe opinionet e ekspertëve, por edhe joekspertët dhe ata që do të preken nga ndërhyrjet e tranzicionit.²⁰ Në këtë mënyrë do të përmbusheshin kërkesat e shumicës së pjesëmarrësve për zgjidhje të përshtatura për çështjet kryesore, siç janë subvencionet dhe e ardhmja e KEK-ut, duke lejuar edhe përfshirjen e perspektivave të tjera që nuk ishin pasqyruar në këto intervista.

20 Damian White (2020) Tranzicione të drejta/Dizajn për tranzicione: Shënime paraprake mbi një politikë të projektimit për një marrëveshje të re të gjelbër, Kapitalizmi Natyra Socializmi f.31

Përfundime dhe rekomandime

Tranzicioni i drejtë i Kosovës duhet të reflektojë mangësitë strukturore të sektorit të energjisë dhe kontekstin socio-ekonomik dhe cënueshmërinë e qytetarëve dhe konsumatorëve.

Sektori i energjisë nuk është liberalizuar duke pasur parasysh se shumica dërrmuese e konsumatorëve bien në kategorinë e shërbimit universal që ofrohet nga ndërmarrja që ka detyrimin e furnizuesit publik. Si rezultat i ndërhyrjeve politike, tarifat e energjisë elektrike janë mbajtur të ulëta duke ia faturuar koston KEK-ut, i cili pjesën më të madhe të energjisë elektrike të prodhuar ia ka shitur vetëm një furnizuesi me çmime më të ulëta se ato të tregut. Për konsumatorët kjo ka qenë e dobishme sepse kanë paguar çmime më të ulëta të energjisë elektrike. Në vitin 2022 dhe 2023, normat u rritën për shkak të çmimeve të importit që ishin më të larta se sa pritej, të nevojshme për të siguruar furnizim të pandërprerë me energji elektrike. Megjithatë, çmimet ende nuk përshtaten me çmimet e tregut, dhe largimi eventual i KEK-ut dhe zhvillimi i burimeve të ripërtëritshme bazuar në kushte të tregut, apo përmes skemave mbështetëse, do të rezultojë në një rritje të çmimeve në krahasim me ato aktuale. Kjo do të ngrejë çështje si ato të përballueshmërisë, veçanërisht për grupet e cënueshme.

Duke qenë se disa pyetje në lidhje me miksionin energjetik dhe ritmin e largimit të termocentraleve mbeten të hapura, poli-

tikëbërësit duhet të përgatisin skenarë të ndryshëm dhe të parashikojnë ndikimin e ndërhyrjeve që do të nevojiten. Fakti që Kosova është në një fazë të hershme të tranzicionit të saj energjetik do të thotë se është ende e mundur të sigurohet që politikatat dhe ndërhyrjet kryesore të jenë të drejta për të gjitha grupet.

Prandaj, fokusi duhet të jetë në kërkesat e drejtësisë procedurale që do të shkonin përtej qasjes “sa për t’u shënuar” dhe do të përdornin një qasje prej poshtë-lart përmes zgjidhjeve novatore që lejojnë përfshirjen dhe inkorporojnë pikëpamjet e komuniteteve që do të preken. Qeveria mund të parashikojë një rol më domethënës të komunave që janë më afër qytetarëve dhe të angazhohen me ta në baza ditore. Këto shkëmbime pastaj duhet të çojnë në konceptimin përfundimtar të tranzicionit të drejtë në Kosovë, i cili do të formonte the politikata të caktuara.

Përmasat e reformave në aspektin financiar, social dhe mjedisor do të jenë të paprecedenta në proceset e politikëbërjes në Kosovë. Aktualisht, intervistat kanë treguar se vendosja e kapaciteteve të reja të pas-tra konsiderohet të jetë sfida kryesore. Në këtë rast, suksesi i kësaj reforme lidhet me zgjerimin e infrastrukturës energjetike si dhe me dhënien e përparësisë kundrejt teknologjive të tjera në sektorin e energjisë. Në mënyrë të pashmangshme, përgjatë kësaj kohe, kjo do të ndikojë në fizibi-

litetin e mirëmbajtjes së kapaciteteve të KEK-ut, ndoshta më herët se sa pritej, dhe në koston e energjisë elektrike. Ky është vetëm një nga shembujt që tregojnë natyrën e shumëanshme të këtyre reformave dhe se një qasje e vetme (silo) është e destinuar të jetë e ngadaltë dhe joeficiente për të zbatuar një tranzicion të drejtë. Temat që janë më pak të spikatura në diskutime, si humbja e vendeve të punës dhe shkalla e reformave duhet të trajtohen së bashku me kërkimin e zgjidhjeve teknologjike për tranzicionin dhe të formojnë bazën e planifikimit të politikave.

Programet mbrojtëse apo subvencionet, siç u përcaktuan nga të gjithë pjesëmarrësit, do të luajnë një rol të rëndësishëm për të siguruar një tranzicion të qetë që nuk do të përkeqësojë mirëqenien e qytetarëve. Do të jetë e rëndësishme që këto programe të jenë gjithëpërfshirëse dhe të ndërtohen në kuptimin e grupeve të ndryshme të cenueshme në Kosovë që përfshijnë asimetritë gjinore, rinore, moshës dhe pakicave që janë të pranishme në shoqëri.

Më pas, komunikimi i tranzicionit të drejtë do të mbetet vendimtar. Roli i organizatave joqeveritare, përfshirë mediat në Kosovë, dhe ndikimi i tyre duhet të shfrytëzohet. Në të njëjtën kohë, përfshirja e tyre do të plotësojë boshllëkun me të cilin po përballlet Qeveria në lidhje me kapacitetet njerëzore të nevojshme për edukimin e shoqërisë në lidhje me agjendën e dekarbonizimit. Ka hapësirë që dy grupet e palëve të interesuara, qeveritare dhe joqeveritare, të gjejnë pajtim në qasjen dhe punën e tyre në dekadat e ardhshme për të zbatuar një tranzicion të drejtë në Kosovë.

